

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 281.93(477.51)

Сергій Акименко

●

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА ПРО СТАРООБРЯДЦІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ (друга половина XVII – початок XVIII століття)

У статті розглядаються відносини православної церкви зі старообрядцями Чернігівської єпархії в період з другої половини XVII до початку XVIII століть.

Ключові слова: патріарх, старообрядці, розкол, податки.

Рятуючись від репресій російської влади, старообрядці активно переселилися на периферію держави, де влада царського уряду була значно слабша, а відповідно і влада офіційної церкви. На території Чернігівського та Стародубського полків у середині XVII століття духовна влада належала Українській православній церкві. Офіційно вона підпорядковувалася Константинопольському патріарху, проте у зв'язку із завоюванням Константинополя турками в XVII столітті ця залежність мала номінальний характер. Київський митрополит мав широкі права в управлінні своєю паствою. Крім того, сама Чернігівська єпархія, котра включала в себе, зокрема, території Чернігівського та Стародубського полків, отримала в 1658 році незалежність від київського митрополита. Лазар Баранович у 1658 році активно сприяв обранню на митрополичий пост Діонісія Балабана [9; 17]. Можна припустити, що новий митрополит таким чином віддячив чернігівському єпископу. Отже, Л. Баранович перебував під духовною владою лише константинопольського патріарха. Таке становище зберігалось до 80-х років XVII століття, коли Чернігівська єпархія перейшла в управління Московського патріархату. Все це давало змогу чернігівському єпископу проводити досить незалежну і, крім того, гнучку політику в усіх церковних питаннях своєї єпархії.

Л. Баранович мав значний авторитет і брав активну участь у політичному та духовному житті не тільки України, але й Росії. Єпископ був присутній на церковних соборах у Москві в 1666-67 роках, які були зібрані з метою розглянути ряд спірних питань у церковних обрядах, а також провести суд над патріархом Никоном. Чернігівський архієпископ був присутній на всіх засіданнях соборів і тому повною мірою мав уявлення про сутність конфлікту, пов'язаного з реформами Никона.

На соборах було підтверджено правильність нових обрядів і виправлень у церковній літературі. Противникам нововведень було проголошено анафему. Крім того, архієреї затвердили ряд постанов, покликаних послабити розкол. Так, постанови торкалися питань підвищення морально-етичного та освітнього рівня православного духовенства і мирян, упровадження практики проповідування проти розколу, відкриття нових архієрейських кафедр та підвищення деяких уже існуючих єпископій в архієпископії з метою посилити контроль церкви над духовним життям парафіян. Цікавим є той факт, що чернігівська єпископія також була підвищена до архієпископії [7; 196]. Дана

© Акименко Сергій Миколайович – аспірант кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

подія мала неканонічний характер, зважаючи на те, що офіційно московський патріарх не мав на це повноважень. Єпископ Л. Баранович підтримав ці постанови, залишивши свій підпис під статтями, затвердженими собором [9; 72]. Проте чернігівський єпископ проявив двояке ставлення до звільнення Никона з патріаршества. Баранович у листах до Інокентія Гізеля висловлював думку про те, що причиною такого безславного кінця кар'єри Никона стали його особисті риси характеру. Разом з тим єпископ, безсумнівно, поважав патріарха і загалом схвалював його реформаторську діяльність, вважаючи її необхідною. Про це свідчить порівняння Никона з «великим світилом» [11; 70].

Ще одним важливим результатом соборів стала поява протирозкольницького полемічного твору «Жезл правління», складеного Симеоном Полоцьким. Ця книга, видана від імені всього собору в 1667 році, свого часу була важливим і єдиним «посібником» для полемістів і місіонерів у боротьбі з розколом. «Жезл правління» був розісланий по всіх єпархіях, і кожен представник духовенства мав ознайомитися з ним і використовувати його в своїй церковній практиці. Один з примірників «Жезлу» був уручений і Лазарю Барановичу.

Ці постанови були підтверджені і собором початку вісімдесятих років XVII століття, на якому, крім того, було прийнято низку конкретних заходів проти розкольників: виявлення і ліквідація старообрядницьких осередків, переслідування розповсюджувачів розкольницької літератури, обмін старої церковної літератури на нову тощо.

У 60-х роках XVII століття Л. Баранович не вважав розкольників схизматиками, називаючи їх прочанами, що заблукали [11; 64]. Щодо такого ставлення до розкольників були об'єктивні причини. Перш за все можна погодитися з думкою М. Костомарова про те, що розкол розвивався поступово і досить повільно [3; 482]. На перших порах він був представлений лише в інтелектуально освічених колах і серед духовенства Москви. Зважаючи на освітній рівень основної маси населення у XVII столітті, парафіяни не могли повною мірою оцінити різницю між церковними службами за старими чи новими книгами. Інші ж нововведення такі, як хрещення трьома пальцями чи хід процесії по сонцю, очевидно, були поміченими, і можна навіть припустити, що осуджені, проте навряд би викликали одразу ж в суспільних низах думку про розкол. Ця ідея була привнесена в народ незадоволеним духовенством і йшла зі столиці до периферії. Відповідно мало минути досить багато часу, щоб виник потужний старообрядницький рух у середовищі простого люду. В часи ж собору 1666-67 років дотримання старих обрядів простим населенням носило форму скоріше непорозуміння, ніж свідомого протесту.

Загалом боротьба офіційної Православної церкви проти розколу обмежувалася виявленням і наверненням старообрядців. Коли ж ці заходи не давали результату, непокірні переходили під юрисдикцію світської влади, котра судила їх як злочинців. Так, уже в царській постанові від 1667 року офіційно затверджено той факт, що розкольники підлягали не тільки церковному, але й цивільному суду [1; 10]. Крім того, в указі 1722 року зазначалося, що тих, хто повернувся знову в розкол, церква передавала на суд цивільної влади [1; 15].

Ще до появи розколу на територію Чернігівської єпархії активно тікали росіяни. У сприянні цьому процесу був помічений і Л. Баранович. У 1664 році російський землевласник Семен Сафонов подав скаргу царю на чернігівського єпископа за приховування його біглого селянина Варварова. Останній підірвав будинок господаря, в якому загинула сім'я Сафонова, а сам він залишився калікою. Проте Л. Баранович не тільки не видав втікача, але й просив царя дозволу записати останнього в єпископські селяни [9; 71-72]. Єпископ зважився на це, враховуючи очевидний склад злочину і, що головне, те, що в 1663 році московський посол Башмаков вимагав від української адміністрації повернення російських утікачів. Цей приклад яскраво характеризує ставлення як Л. Барановича, так і взагалі українських можновладців до вимог російської влади в даний період.

У другій половині XVII століття щодо старообрядців, котрі оселились на території Чернігівської єпархії, з боку місцевого духівництва не застосовувалось ніяких

серйозних дій. Єдина акція, яка мала місце в даний період, згадується в листі Л. Барановича наказному полковнику Михайлу Рубцю. У листі зазначалось, що в 1676-1677 роках єпископ направив до розкольників слободи Дем'янки священника Сіомашка, котрий забрав у них церковні книги старого друку. Проте згодом вони були повернуті старообрядцям стародубським священником Яковом Хапчинським [6;116]. Безумовно, це була місіонерська акція проти старообрядців. Проте залишається незрозумілим факт повернення книг. За браком додаткової інформації можна лише припустити, що, зустрівшись безпосередньо з розкольниками, Л. Баранович зробив висновок, що їх погляди різнилися від офіційної церкви не настільки, щоб застосовувати які-небудь репресивні заходи, що могло привести до втрати цієї частини населення. Офіційний же указ царівни Софії, виданий одразу ж після соловецького повстання 1682 року, звернений до чернігівського єпископа і стародубського полковника Самойловича, взагалі залишився проігнорованим з боку українських духовних властей регіону.

Ситуація змінилася лише після включення Чернігівської єпархії до складу Російської православної церкви, а також з організацією Петром I у 1721 році Священного Синоду, в обов'язки якого, крім управління церковними справами, входила боротьба з розколом та збір податків зі старообрядців. На період правління Петра I припадає і головна хвиля міграції старовірів на територію Чернігівської єпархії. У цей час старообрядництво активно формувалося в потужний опозиційний владі і церкві релігійний напрям, який активно підживлювався радикальними реформами енергійного царя і небаченими податками, що викликало незадоволення переважаючої частини простого люду російської держави.

Указами і розпорядженнями, виданими на початку 20-х років XVIII століття, Синод зобов'язав місцеву церковну адміністрацію провадити місіонерську діяльність серед старообрядців та збирати про них відомості і відсилати до столиці.

Про результати роботи місцевого духовенства свідчить указ Синоду від 1723 року на ім'я чернігівського єпископа Родіона. В указі зазначалося, що з 1720 по 1722 роки було обернено в православ'я 41 людину. Проте слід мати на увазі, що до цього числа входили лише старці і стариці, тобто лише ті, хто сповідував чернечий спосіб життя. Отже, про звичайних старообрядців мова не йшла, хоча можна припустити, що новообернені були і серед них. Утім, сам термін «обернені» мав досить умовний характер, оскільки виявлених старців і стариць в обов'язковому порядку направляли в один із православних монастирів під особливий нагляд монастирської адміністрації. Тому незалежно від того, прийняли виявлені офіційне православ'я чи ні, їх майбутня доля була однаковою, бо у звітах усі вони неодмінно значилися як обернені. Навіть, коли неофіти з власної волі переходили до православної віри, церква постійно перебувала в сумнівах щодо істинності такого вчинку, вдаючись до засобів перестороги. У вищезгаданому указі зазначалося, що всіх майбутніх виявлених стариць місцева церковна влада мала відсилати до Глухівського Успенського дівочого монастиря. Вибір не випадковий, зважаючи на те, що в той період Глухів був столицею Лівобережної України. Старців же мали направляти в один із монастирів, що належали безпосередньо Синоду. Крім того, центральна духовна влада видала суворі інструкції щодо утримання даного контингенту в монастирях [10; 10]. За указом Синоду від 1722 року обернені старці мали провести в монастирі в обов'язковому порядку три роки, а стариці перебувати там до п'ятдесятирічного віку, після чого вони мали право залишити монастир або прийняти постриг [1; 14].

З першого року свого існування Синод увів посаду синодального місіонера, котрий мав вести відповідні бесіди зі старообрядцями. У 1722 році було вирішено провести диспут при Синоді з розкольниками. Було складено і розіслано по всій російській державі (у тому числі і в Чернігівській єпархії) примірники так званого «Увещання». В ньому оговорювалися умови проведення диспуту, а також гарантії безпеки старообрядцям, котрі виявлять бажання взяти в ньому участь. Проте ніхто з розкольників не з'явився в Синоді [8; 177-179].

Надалі вирішили започаткувати церковні місії, головним чином в місцях, де

особливо був розповсюджений розкол. Так, в Помор'я направили Неофіта, в Поволжя – Філарета, в прибалтійському регіоні діяв Маркел Родишевський, а Стародубщина дісталась Йосифу Решилову. Всі ці місіонери, за винятком Родишевського, були учнями нижньгородського єпископа Питирима, ревного противника розколу.

Йосиф, висвячений спеціально перед цим в сан ієромонаха, приступив до виконання своїх обов'язків у 1722 році. Загалом через свої доволі жорсткі заходи Й. Решилов дуже швидко налаштував проти як старообрядців, так і місцевих можновладців. До позитивних результатів місіонерської діяльності Йосифа Решилова слід віднести побудову православної церкви в слободі Радуль. Місіонер особисто звертався в листі у 1723 році до Павла Полуботка, на землях якого розташовувалася слобода, з прохання збудувати церкву [5; 114]. До обов'язків Решилова також входило збирання податків і штрафів зі старообрядців, у результаті чого було зібрано 1700 карбованців. Місіонерська діяльність Йосифа в Стародубщині закінчилась на початку 1726 року, коли він звільнився з цієї посади за власним бажанням. Звітуючи перед Синодом, місіонер стверджував, що обернув у православ'я за час своєї роботи в Чернігівській єпархії близько 800 чоловік. Загалом цей захід не досяг своєї кінцевої мети – викоринити розкол чи принаймні покласти основу в цьому процесі. У 1726 році уряд видав указ, згідно з яким збір податку зі старообрядців переходив в обов'язки Розкольницької контори, створеної при Сенаті [1; 18]. Причиною такого рішення стала низька ефективність збору податків силами синодських місіонерів. Так, для старообрядницьких поселень Чернігівської єпархії після аналізу результатів перепису полковника Г. Єргольського, проведеного з 1715 по 1718 роки, було визначено суму податку в 1519 карбованців на рік [2; 135].

Таким чином, усі заходи, що застосовувала церковна влада у зазначений період, не тільки не послабили розкол, а навпаки поглибили його. Боротьба з розколом у російській державі ніколи не була питанням лише церкви, зважаючи на те, що цивільна влада і церква завжди представляли собою єдиний організм. Вершиною єдності цих двох структур стало утворення Священного Синоду, в результаті чого головою Російської православної церкви стала не духовна особа, а імператор. Тому з боку розкольників боротися з церквою означало боротися з державою. Старообрядництво в часи Петра I остаточно сформувалось не лише як релігійний, але і як соціальний рух протесту суспільства проти перетворення російської держави в абсолютну монархію.

1. Варадинов Н.В. История Министерства внутренних дел. Восьмая дополнительная книга. История распоряжений по расколу. – С.Пб., 1863. – 656 с.
2. Волошин Ю.В. Миграция российских староверів на территорию Гетьманщины у світлі переписів першої половини XVIII ст. // Київська старина. – 2001. – № 3.
3. Костомаров Н.И. История раскола // Вестник Европы. – 1865. – 4.
4. Лилеев М.И. Из истории раскола на Ветке и Стародубье XVII – XVIII вв. Вып. I. – Киев, 1895. – 596 с.
5. Лилеев М.И. Новые материалы для истории раскола на Ветке и в Стародубье в XVII-XVIII вв. – Киев, 1893. – 284 с.
6. Лилеев М.И. Очерк миссионерских мер по обращению в православие Стародубских и Черниговских раскольников до времен Екатерины II // Черниговские епархиальные известия. Приложение. – 1895. – № 5.
7. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 2002. – Т. 2. – 608 с.
8. Смирнов П.С. История русского раскола старообрядства. – С.-Пб., 1895. – 316 с.
9. Сумцов Н.Ф. К истории южнорусской литературы семнадцатого столетия. Выпуск I. Лазар Баранович. – Харьков., 1885.
10. Указы Св. Синода о расколе давних времен // Черниговские епархиальные известия. Приложение. – 1865. – № 1.
11. Чернігівські Афіни. – К., 2002. – 189 с.

В статтє рассматриваются отношения православной церкви со старообрядцами Черниговской епархии во второй половине XVII – начале XVIII веков.

The problem of the relationships between the Orthodox Church and the Old Believers of the Chernigiv eparchy from the second part of the XVII century to the beginning of the XVIII century is discussed in this article.